

LANDAUER ATTILA

Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban

Problémavázlat

BEVEZETÉS

A cigány nyelv és kultúra tanulmányozására irányuló magyarországi kutatások több mint két évszázados története során számos – nemzetközi mércével mérve is – jelentős eredmény született, melyek határainkon kívül mégis szinte visszhangtalanok maradtak. Közben a hazai kutatók folyamatosan olvasták/olvassák, ismerik és fel is használják a jelentősebb külföldi szakemberek különböző világnyelveken megjelenő munkáit, Magyarország és a magyarországi cigányszakemberek előtt jobbra ismeretlen. Mindez – különös módon – még azon kevés magyar, illetve magyarországi cigánykutatóra is áll, aki – *Wlislócki Henrik*hez vagy *Erdős Kamill*hoz hasonlóan – tevékenységének kifejtésekor nemzetközileg is ismert és elismert volt, s akinek munkásságát – miként e két említett tudóst – a legjelentősebb szakmai szervezetek tagságával honorálták a kortársak.

Az elmúlt évtizedekben csak néhány magyar tudós – mint az elmentmondásos megítélésű *Vekerdi József*, vagy a cigány gyermeknyelvi kutatások vitathatatlanul legnagyobb alakja, *Réger Zita*; s újabban a népzene-kutatóként és nyelvész-ként egyaránt kiváló *Kovalcsik Katalin* – volt képes a munkásságát valóban megillető nemzetközi ismertségre szert tenni, de az ő ismertségük is korlátozott, s csak a tudományterület legtájékozottabb, legkiválóbb nyugati művelőinél (pl. *Norbert Boretzky*, *Victor A. Friedman*, *Ian Hancock*, *Yaron Matras*) érhető nyomon.

Mégsem ez a viszonylagos ismeretlenség a magyarországi cigánykutatás egyetlen, vagy legnagyobb problémája. Számptalan kisebb-nagyobb zavar jellemzi az egész területet: a fogalmak tisztázatlansága, a szakkifejezések következtlen használata; a több évszázados,

már-már mítosszá váló tévedések makacs továbbélése, -éltetése; a különböző részterületek, tudományok művelői közötti eszmecsere szinte teljes hiánya; önnön határai és szakterületeik határainak nem ismerése, fel nem ismerése;⁴ mind mélyebb, lassan már alig fokozható átpolitizálódás; s ami mindennél súlyosabb probléma: dilettánsok, áltudósok térnyerése, és ezzel szoros összefüggésben, tudomány alatti – olykor tudományosnak, olykor „csak” ismeretterjesztőnek szánt – könyvek, kiadványok tömeges megjelenése, és napjainkra lassan már túlsúlya.

Írásomban először áttekintem a magyarországi cigányság anyanyelvi csoportjait neveik és jellemzőbb lakóhelyeik szerint az utóbbi, kb. két évtized legrészletesebb néprajzi és nyelvtudományi kutatásaira támaszkodva. Az ezt követő hosszabb terjedelmű részben a hazai cigánykutatásnak a 18. századtól a 20. század végéig terjedő, több mint kétszáz évének történetét vázolom a legfontosabb alkotók és kutatóműhelyek működésének időrendjében, a legjelentősebb események, művek, felismerések – és a kutatók közötti szemléleti különbségek – tükrében. S végül, a dolgozat utolsó részében a mai cigánykutatás – általam legsúlyosabbnak vélt – problémáit (az *oláh cigány* szó következtlen használata, tisztázat-

⁴ A példák hosszan lennének sorolhatók. Néhány kirívóbb:

Balázs Géza nyelvész egy 1987-es, magyarországi tetovált feliratokról szóló tanulmányában pl. azt állítja, hogy „a *devla zsutinma* kifejezésben a cigány ördög szó jelenik meg”. A mondat helyesen (magyar átírásban) kb. *Dévola zsutin ma* lenne, jelentése pedig szóról szóra ‘Isten(em) segíts [meg] engem!’. Az ördög cigányul ‘beng’, erről egy szótárt fellepozva maga a szerző is meggyőződhetett volna. (Balázs Géza: Titok a neved, Suha János. Magyarországi tetovált feliratok. In: Forrás, 1987. 3. sz. p. 35–52.)

A szintén nyelvész Navracsics Judit: *A kétnyelvű gyermek* című 1999-es könyvében a hazai nyelvi kisebbségeket áttekintve a következőket írja: „egységes cigány nyelv nem létezik, annak különböző változatait beszélik a Magyarországon élő romák (lovári, beás, oláh stb.)”. Míg egységes cigány nyelv valóban nem létezik, a példák olyanok, mint a madárfajok felsorolásánál a *sas, denevér, ragadozó stb.* szavak. A lovári (nem lovári) az oláh cigány nyelvváltozatok egyike, egy újind nyelv; a beás pedig a román nyelv egy – Magyarországon – csak cigányok által beszélt változata, azaz újlatin nyelv. Navracsics írásából nem derül ki, hogy e különbségekkel tisztában lenne. (Navracsics Judit: *A kétnyelvű gyermek*. Budapest : Corvina. 1999. p. 38.)

Kozma Tamás – az egyébként kiváló – oktatásszociológus a Heves Megyei Hírlapnak adott interjújában pedig arról beszélt, hogy cigány csoportok hazánkban már a honfoglaláskor fellelhetőek voltak. Állítása minden történeti ismeretünkkel szöges ellentétben áll. (Heves Megyei Hírlap, 2000. szept. 2.)

lansága; a *naiv tudomány*nak nevezett tevékenység kialakulása, térnyerése; s a *politikai korrektség* ellentmondásai és veszélyei) tekintem át és igyekszem – a rendelkezésemre álló eszközökkel – valamelyest tisztázni.

KIKRŐL VAN SZÓ?

A magyarországi cigányságot – főként anyanyelvük alapján – három csoportba szokás osztani: 1. magyarcigányok, 2. oláh-cigányok, 3. beások.

Magyarcigányok

Magyarcigányok (egyéb neveik: kárpáti cigány, muzsikus cigány, zenész cigány, cigányul: romungro [t. sz.: romungra], olykor pajibano [t. sz.: pajibanura]).

A Magyarországon a 15. századtól megjelenő első betelepülők lezármazottai nagyrészt már kizárólag magyar anyanyelvűek. Hajdani – *kárpáti cigánynak* nevezett – nyelvüket napjainkban már csak szórványokban beszélik, leginkább Nógrád megyében, a Pilisben (Csobánkán, Piliscsabán, Pomázon⁵) és elszórtan a Dunántúlon. A nyelv különböző változatai között nyelvjárási szintű, főként kiejtésbeli különbségek vannak. E nyelvből származnak a magyar köz-, illetve népnyelv (ács, csánk, uzsgyi stb.) és a magyar argó (csaj, csávó, piál, dzsal stb.) cigány jövevényszavai.

A leghíresebb cigányzenészek, zenészdinasztiák a nyelvileg teljesen asszimilálódott magyarcigányok közül emelkedtek ki az elmúlt százötven–kétszáz évben (Tálos 1998:298; Vekerci 1983:1).

Olykor a kárpáti cigány nyelvjárási változatainak szokás tekinteni a szinto és vend cigány nyelveket, melyeknek kisszámú magyarországi beszélői elsősorban a Dunántúlon élnek.

⁵ E közösségek a nyelv mellett többnyire az ősi szegkovács foglalkozást is őrzik. (Ők alkották a szocialista rendszer reprezentatív szegkovács ktsz-eit.)

• A *szintók*, vagy német cigányok hazai csoportjai valószínűleg a 19. század végén, a 20. század elején vándoroltak vissza Nyugat-Európából. Nyelvük jellegzetes vonásai német nyelvterületen, a német nyelv hatására alakultak ki. Legnagyobb csoportjaik ma is Németországban élnek, szórványaik főként Ausztriában, Észak-Olaszországban és Franciaország keleti területein fordulnak elő. A hazai szintókat⁶ – egykori jellegzetes munkáik alapján – gyakorta köszörús és ringlispíles cigányoknak is nevezi környezetük. Tipikus szinto cigányzenészek a hárfások;⁷ a hárfa mint népi hangszer Magyarországon csak a német cigányoknál fordul elő (Mészáros 1980:3; Sárosi 1998:66–67).

• A *vend* vagy *vendcigány* jelen esetben a cigány nyelv balkáni szláv hatáson átment változata, melynek pár száz fős magyarországi beszélőközössége Somogy és Zala megyében él. Az olykor szlovén cigányként is emlegetett vend cigány nyelvváltozat jövevényszavai elsősorban a horvát, szlovén és – kisebb számban – a német nyelvből származnak (Mészáros 1980; Tólos 1998:298; Vekerdí 1983:2).

Oláh cigányok

Oláh cigányok (cigányul: vlaho, vlahiko-⁸ vlahiko-, vlahiko rom).

Több – a régebbi szakirodalom által gyakorta törzsnek nevezett – nyelvjárási és (eredetileg) foglalkozási egységet alkotó közösség, és ezek nyelveinek összefoglaló elnevezése. Kiszámú kivételtől eltekintve tartják nyelvüket, nyelveiket.

Csoportjaik mai ismereteink szerint a 18. század első felétől kezdtek hazánkba vándorolni. A régebbi – gyakran azonban még ma is tapasztalható – nézetek az oláh cigányok magyarországi megjelenését a moldvai és havasalföldi cigányrabszolgaság lassú megszűntetéséhez (1855–1864) köthették, s így e csoportok bevándorlását a tizenkilencedik és huszadik századra valószínűsítették. Az utóbbi évek – s itt elsősorban Nagy Pál és Tóth Péter levéltári – kutatásai alapján

⁶ Cigányságunk e kicsi, ám jellegzetes csoportjáról egyetlen önálló hazai kiadvány, Mészáros György: *A magyarországi szinto cigányok. Történetük és nyelvük* című kis füzet volt (Mészáros 1980).

⁷ Illetve nagyrészt csak voltak.

⁸ Az *x* egy torokból képzett, erős, reszelős *h* hangot jelöl.

azonban módosítanunk kellett ezt a felfogást. Az *oláh cigány* szó latin és magyar nyelvi feltűnése, de elsősorban Mária Terézia és II. József korának cigány tárgyú rendeletei, fennmaradt oklevelei, körözüvényei egyértelműen azt bizonyítják, hogy Magyarországon már a 18. században is jelentős arányú oláh cigány bevándorlás volt tapasztalható⁹ (Nagy 1998:25).

- A legnagyobb magyarországi oláh cigány csoport a *lovári*, melynek beszélői főként a Dunántúlon, a Duna-Tisza közén, a fővárosban, illetve annak környékén élnek. Nevük eredetéről megoszlik a kutatók véleménye, többen a magyar *ló* szóból származtatják, míg mások – s ez a jóval valószínűbb, – a cigány pénz (love~lővé) szóval hozzák összefüggésbe.

- A lovári cigányok eredetileg lókereskedők voltak, ma főként színesfém-, régiség- és használati cikkek-kereskedéssel foglalkoznak. Nyelvük elterjedtségének és presztízsének következtében oláh cigány köznyelvvé, összekötő nyelvvé kezd válni. Az irodalmi nyelv megteremtésén fáradó cigány értelmiség is főként e nyelvváltozatot igyekszik használni.

- Második legnagyobb csoportjuk, a *másáriak* két nagy közössége Gyöngyösön és környékén, Pest és Heves megyében, valamint Hajdú-Bihar és Békés megye területén él. Miközben megélhetésüket főként bérmunkából biztosítják, ők alkotják napjainkban a hazai cigány lókereskedők zömét. Nyelvváltozatuk feltűnően közel áll a lovárihoz.

- Kisebb oláh cigány csoportok továbbá a főként Budapesten és Somogy megyében élő *colárok*; Fejér megyében és a főváros III. kerületében a kelderások, valamint a túlnyomóan Pest megye területén élő drizárok (Tálos 1998:298).

- Magukat oláh cigánynak nevező nagyobb közösségek (pl. *cerhárok*, *csurárok*, *gurvárok*¹⁰) élnek továbbá szerte az Alföldön és – kü-

⁹ Mindez persze nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egyes csoportjaik (pl. colárok) valóban csak a 19. század végén, a 20. század elején érkeztek volna hazánkba.

¹⁰ E nyelvváltozatok (és közösségek) egymáshoz való viszonya ma még kevésbé van tisztázva. Diósi Ágnes a gurvári dialektust a kárpáti cigány nyelv közeli rokonának tartja, és a cerhárit a gurvári és az oláh cigány dialektusok közötti átmenetnek; míg Tálos Endre szerint a gurvári egy több kisebb alváltozatra tagolódó nyelvjáráscsoport, s a cerhári (sic!) és csurári ennek két alcsoportja (Diósi 1990:17; Tálos 1998:298–299).

lönösen nagy számban – a három északkeleti megyében (Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg) (Diósi 1988:40; Tólos 1998:298–299; Vekerdi 1983:1).

Beások

Beások (magyarul: *teknősök, teknővájók*; a szakirodalomban esetenként: *román cigányok*).

Román anyanyelvűek. Nyelvváltozataik nyelvújítás előtti román dialektusok. A beszélők anyanyelvüket nem nevezik románnak, csak cigánynak vagy beásnak.¹¹ Magyarországon nagyobb tömbökben a dél-dunántúli megyékben élnek.

Beás nevük a hagyományos felfogás szerint a *'bányász'* jelentésű román *'băiaș'* tájszóból származik; *Tólos Endre* egy 1998-as írásában azonban már az archaikus *'băniaș'* ('teknős') szóból származtatta. Hagományos foglalkozásuk a famegmunkálás, főként teknő- és fakánálkészítés volt (Orsós 1997:195; Tólos 1998:299).

Az utóbbi évek szakirodalma – az elsősorban népzene-kutatóként ismert *Kovalcsik Katalin* nyelvészeti kutatásainak eredményeként – három csoportjukat különbözteti meg (Kovalcsik 1993):

- *Árgyelánok* (erdélyiek). Nyelvjárásuk – nevével ellentétben – bászai román nyelvjárás. Baranyában, Somogyban, Tolnában ők alkotják a legnagyobb cigány csoportot, kisebb számban Vas és Zala megyében is élnek. A legnagyobb hazai román anyanyelvű cigány közösség.

- *Muncsánok* (hegyvidékiek). Nyelvjárásuk eredete egyelőre tisztázatlan. A dél-baranyai Alsószentmártonban és a környező falvakban élnek. Magyarországi csoportjuk gyakorlatilag egy, Trianonnal kettévágott nagyobb tömb legészakibb kis darabja.

- *Ticsánok* (Tisza vidékiek). Nyelvjárásuk nyugat-erdélyi ún. krisán román dialektus. Valószínűleg a huszadik század elején költöztek Tiszafüredre és a szomszédos Poroszlóra, ahonnan lassan „vándorolnak” nyugati irányba. Egy-két családnyi egységben már a főváros

¹¹ Beásul, a magyarországon használt írásmód szerint: *cigán* és *bájás*.

közeliében is élnek (Máriabesnyő, Pécel)¹² (Diósi 1988:120–122; Kovalcsik 1993, 1998; Orsós 1997:195; Táló 1998:299).

Román anyanyelvű kisebb cigánycsoportok, közösségek az ország más – főként Romániával határos – területein is előfordulnak.

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYKUTATÁS TÖRTÉNETI VÁZLATA

A 18. századi kezdetektől a második világháborúig

A magyarországi cigánykutatásnak a 18. századig visszanyúló, komoly hagyományai vannak. *Vályi István*¹³ (†1781), debreceni születésű református teológus, későbbi dunaalmási lelkész volt az első európai, aki hollandiai tanulmányai alatt felfigyelt a cigány nyelv és a leideni egyetemen tanuló dél-indiai – pontosabban *ceyloni* – diákok szingaléz nyelve közötti hasonlóságra. Vályi 1753–1754 körül tett megfigyeléséről bő húsz éve múlva, 1776-ban *Dobai Székely Sámuel*¹⁴ (1704–1779) számolt be egy Bécsben megjelenő lap, a *Tersztyánszky Dániel* által szerkesztett *Allergnädigst Privilegierte Anzeigen*¹⁵ hatodik kötetében. Vályi, miközben megfigyelése tisztán a szavak alakjához hasonlóságára vonatkozott, helyesen ismerte fel a cigány nyelv újind voltát – pontosabban (bizonyos) indiai nyelvekkel való rokonságát; lévén, hogy az indoeurópai nyelvcsalád „felfedezése”, azaz a latin, a görög és a germán nyelvek szanszkrittal való történeti rokonságának felismerése még tíz évet váratott magára –, s ezzel elsőként fordult szembe a cigányság egyiptomi eredetének addig általánosan elfogadott legendájával (Fraser 1996:178; Réger 1988:156; Szegő 1977:259; Vekkerdi 1974:40).

¹² Míg az árgyelánok és muncsánok a szocializmus évtizedeiben javarészt bérmunkásokká lettek, és főként bányákban, gyárakban, erdő- és mezőgazdaságban kezdtek dolgozni, a ticsánok kereskedelmi tevékenységekre tértek át.

¹³ Vályi István vezetéknéve a szakirodalomban meglehetősen következetlenül használatos. Előfordul *Wályi*, *Wáli*, *Vályi*, *Váli*, *Valyi* alakokban, míg idegen nyelvű művekben a leggyakrabban *Vali* formában szerepel.

¹⁴ Hivatásos katona, emlékiratíró, oklevél- és éremgyűjtő.

¹⁵ A folyóirat teljes címe Kaiserlich-königlich allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämtlichen kaiserl. königl. Erbländern volt

Vályi felismerésének igazát az összehasonlító nyelvészet módszereivel végül csak *August Friedrich Pott* (1802–1887), német nyelvutódos, a történeti nyelvtudomány egyik korai nagy alakja bizonyította *Die Zigeuner in Europa und Asien* című kétkötetetes, 1844–1845-ben megjelent munkájában. Pott maga ugyan nem említi Vályi nevét, csak *Heinrich M. Grellmann: Die Zigeuner. Ein Historischer Versuchung über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprung* (Dessau–Lipcse, 1783) című munkáját, s ennek tulajdonítja az indiai eredet felismerését, de Grellmann Dobai Székely Sámuel közlésére – azaz közvetve Vályi felismerésére – is hivatkozik (Máté 1997:81; Szegő 1977:259).

A Vályi megfigyelésével tett híradással kb. egy időben, 1775–1776-ban egy negyven kis cikkből álló sorozat is megjelent az *Allergnädigst Privilegierte Anzeigen* lapjain, amelyet a hazai és nemzetközi cigánisztikai szakirodalom a cigányok életmódjának átfogó elemzésére tett első kísérletként tart számon.¹⁶ A csupán *abH* szignóval jegyzett munka szerzője egy Szepes vármegyei evangélikus lelkész, az elsősorban mineralógusként és botanikusként ismert *Augustini Sámuel*, vagy nevének gyakrabban előforduló latinus változatával: Samuel Augustini ab Hortis (1729–1792) volt. Augustini műve – miközben végső soron Mária Terézia korának a cigányügy rendezésére, azaz a cigányok kényszerasszimilációjára irányuló törekvéseit igyekezett a korabeli tudományosság színvonalán alátámasztani – részletesen ismerteti a magyarországi és erdélyi cigányság kultúráját, mindennapi életét, foglalkozásait, étkezési és öltözködési szokásait, illetve csekély mértékig a nyelvébe is ad némi betekintést (Fraser 1996:176–178).

A következő jó néhány évtizedben kevés maradandó mű született. Említésre méltó kivétel talán *Ipolysági Balogh János*¹⁷ cigányprímás *Legelső cigány imádságok, mind a két magyar hazában lévő cigányság*

¹⁶ E ponton lényegesnek tartom megjegyezni, hogy Sir Angus Frazer magyarul is hozzáférhető, *A cigányok* című, alapvető fontosságú, de számos komoly tévedést tartalmazó könyve tévesen állítja Samuel Augustini ab Hortisról, hogy személyét csak Wim Willems holland kutatónak sikerült volna a „közelmúltban” azonosítani. A magyar irodalomtörténészek közül például Horányi Elek (1736–1809) és Szinnyei József (1830–1913) is ismerte, és számon tartotta e cigánisztikai munkát Augustini művei között.

¹⁷ Neve Sági Jancsiként, illetve Sági Balogh Jancsiként is előfordul.

számára című 1850-ben, Esztergomban megjelent római katolikus imakönyve, amely az első olyan magyarországi nyomtatvány, amely cigány nyelvű szövegeket is tartalmazott;¹⁸ valamint az ikladi születésű *Breznyik János* evangélikus lelkésznek a szülőfalujával szomszédos Domonyban, magyarcigányoktól gyűjtött anyaga, mely 1853-ban jelent meg az *Új Magyar Múzeum* című folyóiratban, Bornemisza János név alatt, *A cigány nyelv elemei* címmel.

E korszak hagyatéka viszont számos – főként a cigányok korai történelmére és magyarországi megjelenésére vonatkozó, s gyakran a mai szakirodalomban is fel-feltűnedező – történeti tévedés. Ezek közé tartozik pl. az a *Bárdossy János*¹⁹ (†1819) és *Enessey György*²⁰ (†1801) forrásokat nem közlő munkáiból *Csontos János*²¹ (1846–1918) közvetítésével népszerűvé vált nézet, mely szerint a cigányok első csoportjai II. András király uralkodása alatt, az ötödik kereszties hadjáratból visszatérő királyi seregekkel érkeztek volna hazánkba, 1219 táján; továbbá a *Tomka-Szászky Jánostól*²² (1700–1762) eredeztethető – szintén Enessey közvetítésével ismertté vált – tévhitek Kun László uralkodása (1272–1290) alatti magyarországi jelenlétükről; s a cigányok középkori történetével foglalkozó szerzők egyik legkedveltebb témája, a Luxemburgi Zsigmondnak és feleségének, Mária királynénak tulajdonított különféle menlevelek problémaköre is [Mezey (szerk.) 1986:5–7; Nagy 1998:29].

¹⁸ A legkorábbi fennmaradt magyarországi cigány nyelvű szövegek azonban mégsem ezek, hanem a Kájoni-kódex néven ismert 17. századi kéziratos énekgyűjtemény *Tikha vgorodonozka és Ex oraculo Palfica Madrigal Zingara* című darabjai. A kódex névadója Kájoni János (1629 v. 1630–1687), ferences rendfőnök, énekgyűjtő és orgonista; a benne fennmaradt dalokat 1634 és 1671 között gyűjtötték a csíksomlyói ferences kolostor szerzetesei. A két, cigány nyelvű, máig megfejtetlen szövegű dal egy ismeretlen szerzetes kézírásával került a gyűjteménybe (Nagy 1998:173).

A Kájoni-kódexet ma a csíksomlyói Csíki Székely Múzeum kézírattára őrzi.

¹⁹ *Animadversiones historico-critico-polemicae in opus de insurrectione nobilium auctore Josepho Keresztury... Vindobonae 1790. vulgatum. Cum recensione apocrisium de banderiis hungaricis, Viennae anonymo auctore 1785. editatum per Joannem Bárdosy. Budaë, 1792.*

²⁰ *A' tzigán nemzetnek igazi eredete, nyelve, történetei. Komárom, 1798.*

²¹ Adalék a magyarországi cigányok történetéhez. *In: Századok*, 1877:454–456.

²² *Evangelikus lelkész, Bél Mátyás munkatársa. Műve: Introductio in orbis hodierni geographiam adnexa simul naturalis atque civilis regnorum habitus descriptione Praefatus est De factis geographiae priscis ac recentioribus. Matthias Belius, Posonii, 1748.*

Az 1860-as években zajlott az ún. Liszt-vita,²³ melynek kiváltó oka Liszt Ferenc 1859-ben, Párizsban megjelent – számos problémát felvető²⁴ – *Des Bohémiens et de leur Musique en Hongrie* című műve volt. A könyvben, melynek magyar fordítása 1861-ben, *A cigányokról és a cigányzenéről Magyarországon* címmel jelent meg Pesten, a világhírű zeneszerző és zongoraművész a muzsikus cigányoknak tulajdonította a népies magyar műzenét. Liszt műve romantikus fellángolás volt inkább, mint tudományos munka, de minden hiányossága, túlzása és tévedése ellenére e több mint háromszáz oldalas, terjengősségében is szuggesztív könyv viszonylag lelkiismeretes összefoglalása mindannak, amit az intézményes cigánykutatás megindulása előtt a cigányokról, s a különböző európai országok (Oroszország, Románia, Spanyolország és Magyarország) zenei életében betöltött szerepükről tudni lehetett (Sárosi 1971:127–128).

A Liszt állításai nyomán kibontakozó, az egész akkori magyar értelmiséget megmozgató, személyeskedésektől sem mentes vitában Brassai Sámuel²⁵ (1800–1897), az „utolsó erdélyi polihisztor” és Simonffy Kálmán (1832–1881), a neves nótaszerző mellett – többek között – Bulyovszky Gyula (1827–1883), hírlapíró, Fáy István (1806–1862), zongoraművész, zenei szakíró és Szénfy (Kohlmann) Gusztáv (1819–1875), zeneszerző, egyik első népzene kutatónk kelt a néma magyar eredetének védelmére (Kovalcsik 1988:103; Sárosi 1971:127–131; Vekerdí 1974:41).

JÓZSEF FŐHERCEG ÉS KÖRE

A 19. század nyolcvanas éveitől – főként József főherceg, József nádor és Mária Dorottya württembergi hercegnő fia anyagi támogatásának és szervező munkájának köszönhetően – nemzetközileg is ki magasló cigánisztikai tevékenység bontakozott ki Magyarországon.

²³ A vita legrészletesebb ismertetése Sárosi Bálint könyvében olvasható (Sárosi 1971:127–135).

²⁴ Ritkán tárgyalt részletkérdés, de Liszt e könyvében a „két hazátlan nép”, a cigányság és zsidóság történetét, sorsát összehasonlítva számos igen durva antiszemita kijelentést is tesz.

²⁵ A vita résztvevői közül Brassai volt az egyetlen, aki vállalkozott Liszt könyvének részletes elemzésére, és tévedéseivel szemben konkrét tényeket sorakoztatott fel az 1860-ban Kolozsváron megjelent *Magyar vagy cigány zene?* című kis füzetében (Sárosi 1971:131).

E korszak legjelentősebb magyarországi cigánykutatói – a nyelvé-szi képzettségű és cigányul is kiválóan tudó főherceg mellett – *Wlislocki Henrik* és *Herrmann Antal* voltak. Ők hárman írták a Pallas Nagy Lexikona (1893) „Cigányok” címszavának mellékletét (József főherceg *A cigánynyelv grammatikája*; Wlislocki Henrik *A cigányok élet-módja, szokásai és hiedelmei*; Herrmann Antal pedig *A cigányok népköl-tészete és zenéje* című fejezeteket).

József főherceg köre egy rövid életű, értékes szakfolyóiratot is ki-adott 1887–1907 között, *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* cím-mel, melynek különszámai a *Mitteilungen zur Zigeunerkunde* címet vi-selték. E folyóirat munkatársai voltak többek között: *Bartalus István* (1821– 1899), *Herman Ottó* (1835–1914), *Katona Lajos* (1862–1910), *Kálmány Lajos* (1852–1919), *Munkácsi Bernát* (1860–1937) és *Vikár Béla* (1859– 1945) (Prónai 1995:99–100; Szegő 1977:260; Vekerdí 1974:42).

HABSBURG JÓZSEF KÁROLY LAJOS

József főherceg (1833–1905) legjelentősebb műve az 1888-as, Buda-pestben megjelent, *Czigány nyelvtan*,²⁶ mely a Magyarországon és köz-vetlen környékén beszélt cigány nyelvjárások legelső tudományos értékű ismertetése.

A főherceg költségén jelent meg továbbá *Győrffy Endre* magyarci-gány szótára²⁷ 1885-ben; barátja és pártfogoltja, *Nagyidai Sztojka Fe-renc* (cigány nevén Fardí), lókereskedő és költő *Ó császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar- és cigány-nyelv gyök-szótára. Romá-né áláva. Iskolai és utazási használatra* című munkája,²⁸ az első magyar-orosz oláh-cigány szótár (függelékében értékes népköltési váloga-tással), valamint *Koritsnyák Jakab* (†1846) premontrei kanonok egy 1806-os – a cigány nyelvről szóló – értekezése²⁹ (Réger 1988:156; Szegő 1977:260; Vekerdí 1974:42, 1983:3).

²⁶ Teljes címe: *Czigány nyelvtan. Románo csibákero sziklaribe.*

²⁷ Győrffy Endre: *Magyar és cigány szótár. Czigányúl mondva vakeriben.* Paks, 1885.

²⁸ Első kiadása 1886-ban jelent meg, Kalocsán; a második 1890-ben, Pakson.

²⁹ *Fundamentum linguae Zingaricae.* Anno 1806. Budapest, 1887.; Szinnye József: *Magyar írók élete és munkái.* 5. köt. Hasonmás kiad. Budapest : Magyar Könyvke-reskedők és Könyvterjesztők Egyesülete, 1981. col. 701.

Tudományos tevékenységén túl a főherceg alcsúti birtokán vándorcigányok letelepítésével kísérletezett, gyermekeiknek külön iskolát alapított, de ezen kísérletei – minden igyekezete ellenére – kudarcot vallottak³⁰ (Prónai 1995:100).

WLISLOCKI HENRIK

A brassói születésű Wlislocki Henrik (1856–1907), kolozsvári egyetemi tanulmányainak befejezése után, az 1870-es évek végén kezdett cigánykutatással foglalkozni. Életének körülbelül tíz esztendejét – főként erdélyi és olykor délvidéki – vándorcigányok társaságában, nagyrészt mesék, népi szövegek és néphagyományok gyűjtésének szentelve töltötte. Kutatásainak, gyűjtőútjainak eredményeit 1881-től kezdte publikálni, magyar és német nyelven. Munkásságának elismeréseként rövidesen tagjává választotta az Angol Néprajzi Társaság.

Legfontosabb munkái az 1884-es *Die Sprache der transilvanischen Zigeuner. Grammatik, Wörterbuch*,³¹ valamint két összefoglaló jellegű műve, az 1890-es *Vom Wandern den Zigeunervolke. Bilder aus dem Leben der siebenbürger Zigeuner. Geschichtliches, ethnologisches, Sprache und Poesie*³² és az 1892-es *Aus dem inneren Leben der Zigeuner*³³ című könyvek (Prónai 1995:108). Élete utolsó évtizedét elborult elmével, nagy szegénységben töltötte Betlenszentmiklóson.³⁴

Wlislocki tevékenységének megítélése szélsőségesen ellentmondásos. Nevezték „gonosztevő áltudósnak”, s „az eddig élt legnagyobb cigánykutatónak” is (Prónai 1995:57). Réger Zita véleménye szerint – míg minősítéseiben sok esetben valóban kevés megértést mutatott a kutatott népcsoport kulturális sajátosságai iránt – „szövegközlései, nyelvi leírásai máig legfontosabb forrásanyagunk az erdélyi cigány nyelvjárásról” (Réger 1988:156). Munkásságának legfőbb jelentősége – legtöbb mai kritikus szerint – azonban mégis abban áll, hogy ő

³⁰ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 5. köt. Hasonmás kiad. Budapest : Magyar Könyvkereskedők és Könyvterjesztők Egyesülete, 1981. col. 699.

³¹ Lipcse, Friederich.

³² Hamburg, Ruchler.

³³ Berlin.

³⁴ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 14. köt. Hasonmás kiad. Budapest : Magyar Könyvkereskedők és Könyvterjesztők Egyesülete, 1981. col. 1614.

volt az első, aki a cigánykutatásban alkalmazta a résztvevő megfigyelés (kulturális antropológiai) módszerét, s e módszerrel addig elképzelhetetlen mélységű betekintést nyert cigány közösségek életébe (Prónai 1995:100).

HERRMANN ANTAL

A szintén brassói születésű Herrmann Antal (1851–1926) az 1880-as évek közepén Wlislóckitól³⁵ kezdett cigányul tanulni, majd Erdély letelepült és sátoros cigányainak tanulmányozására indult. Cigány tárgyú kutatásainak legfontosabbjai a népköltészet, a népdalok és a hiedelemvilág feltárására irányultak (Kós 1958; Bódi 1999b).

Herrmann legfontosabb cigány tárgyú műve³⁶ *A Magyarországhban 1893. január 31-én végrehajtott Czigány összeírás eredményei* (Statisztikai Közlemények, 1895) című munka, amely az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal összeírásának tudományos értékű feldolgozása (Bódi 1999b:75).

A cigánykutatás Herrmann életművének³⁷ csak egy – viszonylag kis – része volt. Szervező tevékenysége – többek között – fontos szerepet játszott még a néprajztudomány magyarországi önállósulásában, és a modern erdélyi néprajzi kutatások, gyűjtések megindításában is (Bódi 1999b:76; Kós 1958).

CSENKI IMRE ÉS CSENKI SÁNDOR

Néhány évtizednyi szünet után – az 1930-as évek közepétől fellendülő magyar népmese- és népdalgyűjtés hatására – Csenki Imre (1912–1998) és Csenki Sándor (1920–1945) kezdett főként a püs-

³⁵ Mindkettejük germanisztika professzora Meltzl Hugó (1846–1908) volt, az „erdélyi cigány népköltészet felfedezője”, aki maga is gyűjtött és tett közkinccsé, egy azóta elveszett könyvében cigány népballadákat (Jile Romane. Kolozsvár, 1878). Meltzl Wlislócki és Herrmann indulásában játszott esetleges szerepének feltárása – ismereteim szerint – még várat magára.

³⁶ Cigányokkal foglalkozó írásainak feldolgozását Bódi Zsuzsanna végezte el (Bódi 1999a).

³⁷ Tevékenységének legutóbbi részletes ismertetése *A cigány néprajzi tanulmányok 8. kötetének tanulmányaiban* olvasható (Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Szerk. Bódi Zsuzsanna. Budapest : Magyar Néprajzi Társaság, 1999.).

pökladányi és hosszúpályi cigány közösségekben néprajzi gyűjtésekbe. Népdalgyűjtésükből először 1943-ban látott napvilágot ízelítő, amikor a *Kodály Zoltán* hatvanadik születésnapjára készült emlékkönyvben³⁸ megjelentették a *Fagyos király* című, Püspökladányban 1941-ben feljegyzett másári cigány ballada teljes szövegét, magyar fordítását és kottáját, egy folklorisztikai elemzés kíséretében (Kovalcsik 1988:107, 1998b:429; Vágh 1983:30; Vekerdi 1974:43).

Csenki Sándor kitűnő cigány nyelvtudása és tereptapasztalata, valamint Csenki Imre zenei képzettsége és a korabeli népzene kutató-sokban való tájékozottsága rendkívül jól kiegészítette egymást. Megfigyeléseik a – magyar népzében ismeretlen – többszólamú vokális tánczenéről, s annak hangszerutánzó sajátosságairól marandó eredményeik közé tartoznak (Kovalcsik 1988:107). Különösen értékesek továbbá Csenki Sándornak a püspökladányi másári, hosszúpályi gurvári és recski romungró dialektusokra vonatkozó kéziratos feljegyzései (Vekerdi 1983:4). Öccse 1945. január 19-i tragikus halála után Csenki Imre már csak alkalmilag folytatta, s pár éven belül be is fejezte a cigánykutatásokat (Kovalcsik 1988:108).

A Csenki testvérek 1939–1944 között gyűjtött anyagának részletei több különböző kiadványban láttak napvilágot, míg a gyűjtemény java a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában még mindig feldolgozásra vár (Kovalcsik 1988:108; Szegő 1977:264; Vekerdi 1974:43). Műveik közül legfontosabbak a Csenki Imre és Csenki Sándor neve alatt megjelent *Bazsarózsa. 99 cigány népdal* (Budapest : Zeneműkiadó, 1955.), *Cigány népdalok és táncok I–II.* (Budapest : Zeneműkiadó, 1977.) és a *Cigány népballadák és keservesek* (Budapest : Európa, 1980.) című kötetek, valamint Csenki Sándor *A cigány meg a sárkány. Püspökladányi cigány népmesék* (Budapest : Európa, 1974.) című könyve.

A második világháború utáni munkálatok

Az 1950-es évek elején kutatók új nemzedéke tűnt fel a hazai cigánisztikában, melynek legnagyobbjai *Erdős Kamill, Hajdu András és Vekerdi József.*

³⁸ Csenki Imre – Csenki Sándor: Népdalgyűjtés a magyarországi cigányok között. In: Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára. Szerk. Gunda Béla. Budapest : Magyar Néprajzi Társaság, 1943. p. 342–362.

ERDŐS KAMILL

Erdős Kamill (1924–1962), a ludovikás katonatisztból lett autodidakta cigánykutató – alig egy évtizedig tartó munkássága idején – főként nyelvi és néprajzi gyűjtésekkel foglalkozott. Súlyos betegsége ellenére bejárta hazánk teljes területét, s gyakorlatilag minden cigány nyelvi csoportot személyesen megismert. Tevékenységének eredményeként 1958-ban tagjává választotta a világ legrégebbi és legjelentősebb szakmai szervezete, az 1888-as alapítású londoni Gypsy Lore Society, majd egy évvel később a Magyar Néprajzi Társaság, valamint a párizsi Association des Études Tsiganes (Vekerdí 1989:12).

Legfontosabb műveiben, *A Békés megyei cigányok – cigánydialektusok Magyarországon* és *A magyarországi cigányság – törzsek, nemzetségek* című tanulmányokban a hazai cigányság legrészletesebb – nyelvi alapú – osztályozását végezte el. Csoportosítása adja – többé-kevésbé egyszerűsítve – a legtöbb magyarországi cigánykutatás fogalmi hálóját, de alapkategóriái erősen befolyásolták a későbbi szociológia felméréseket is (Szuhay 1998:26–27).

Erdőt, miközben kutatási eredményei, gyűjtései valóban kiemelkedőek voltak – Wlisslockihoz hasonlóan – a kutatott közösségek belülről való megértésének teljes hiánya jellemezte. A „cigánykérdés” megoldásának lehetőségét, a cigányságnak a többségi lakossággal azonos gazdasági és kulturális színvonalra emelését – az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961. június 20-i, *A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról* című határozatával³⁹ összhangban – a népi kultúra és nyelv, illetve a közelebről soha meg nem fogalmazott „cigány életforma” feladásával képzelte el (Erdős 1989:132–134; Prónai 1995:101–102).

Összegyűjtött tanulmányai Vekerdí József szerkesztésében 1989-ben, Békéscsabán láttak napvilágot (Erdős 1989).

³⁹ A határozat teljes szövege – többek között – Mezey Barna: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985* című kötetében olvasható (Mезey 1986:240–242).

HAJDU ANDRÁS

A neves izraeli zeneszerző, Hajdu András (André Hajdu) 1953–1956 közötti magyarországi tevékenysége alatt – a Csenki testvérek munkásságának folytatójaként – mintegy ezernégyszázzal gyarapította a gyűjtött cigány népdalok számát. Nevéhez fűződnek a hazai cigányság népzenejére vonatkozó első részletes elemzések és összefoglalások (Kovalcsik 1998:429; Sárosi 1971:21; Vekardi 1974:43).

A *Bazsarózsa* című kötet kapcsán – Csenki Imréhez írott – vitacikkében⁴⁰ ő írta le először az oláh cigányság népdalkincsének két legfontosabb műfaját, a lassú dalt (loki djili) és a táncdalt (khe-limaski djili) (Kovalcsik 1988:109).

Magyarországról történt távozása után a Párizs környéki, főként orosz területekről származó kelderás cigányok népzenejének gyűjtésével és publikálásával foglalkozott.⁴¹ (Kovalcsik 1988:110) 1960-ban Tunéziába, innen hat év elteltével Izraelbe költözött. Évtizedek óta a Bar-Ilan Egyetem professzora.

VEKERDI JÓZSEF

Az elmúlt közel fél évszázad – minden bizonnyal – legnagyobb hatású magyar cigánykutatója a nyelvészi végzettségű, rendkívül ellentmondásos megítélésű tudós.

Vekardi József az ötvenes évek közepén csatlakozott Hajdu András-hoz és Erdős Kamillhoz, s kezdte meg évtizedekig tartó néprajzi és nyelvészeti gyűjtéseit (Kovalcsik 1988:109). Hajdu távozása (1956), majd Erdős halála (1962) után az első számú hazai cigánykutatóvá, s a terület hosszú ideig cáfolhatatlanul legfőbb szaktekintélyévé vált. Az ezt követő években, évtizedekben Vekardi és köre számos kitűnő – főként leíró nyelvészeti – munkával gyarapította ismereteinket.⁴²

⁴⁰ Hajdu András: Van-e cigány népzene? Hozzászólás a *Bazsarózsa* című gyűjteményhez. In: Új zenei szemle, 1955. 10. sz. p. 20–25.; Csenki Imre válasza: A cigány népzeneről. In: Új zenei szemle, 1955. 12. sz. p. 23–26.

⁴¹ Hajdu, André: Le folklore Tsigane. In: *Études Tsiganes*, 1962. No.1–2:1–33.; ill. La loki djili des Tsiganes Kelderas. In: *Arts et traditions populaires*, 1964: XII. 139–177.

⁴² A legjelentősebbek: Hutterer 1963; Hutterer–Mészáros 1967; Mészáros 1969; Mészáros 1980.

Szerteágazó tevékenységének legértékesebbjei a mesegyűjtései, s a cigány dialektusok feltárásában és leírásában elért eredmények. Legfontosabb munkái doktori értekezésének kézírata (*A magyarországi cigány nyelvjárások*, 1977), valamint *A magyar cigány nyelvjárás nyelvtana* (1981. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kara), *A magyarországi cigány kutatások története* (1982. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék), *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára*⁴³ (Vekardi 1983) és a – Mészáros Györggyel közösen írt – *A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana* (Vekardi–Mészáros 1974) című könyvek.

Munkásságának legvitatottabb része, a cigány nyelvről vallott felfogása a következőkben foglalható össze:

A cigány nyelv szóállománya rendkívül alacsony, 1200 körüli (800 tőszó, 400 származékszó), ezért a nyelv a modern társadalmi lét által támasztott igények betöltésére, elvont fogalmak ábrázolására nem alkalmas. A szűk szókincsű nyelv alacsony színvonalú gondolkodást determinál, ami pedig már eleve egyik összetevője az Indiából(!) eredeztethető, generációról generációra öröklődő, sajátosan cigány gondolkodásmódnak. Minden magyar-cigány kétnyelvű beszélő, domináns nyelve – épp a cigány nyelv szegényes voltából fakadóan – a magyar, ezért nincs is értelme a „cigány anyanyelvű cigány” és a „román⁴⁴ anyanyelvű cigány” kifejezéseknek. A nyelv dialektális széttagoltsága oly erős, hogy a három⁴⁵ fő nyelvjárás (oláhcigány, gurvári, romungró) beszélői egyáltalán nem értik egymást, tehát az irodalmi nyelv megteremtésére tett kísérletek eleve kudarcra vannak ítélve (Réger 1988:158; Vekardi 1974, 1981).

A nyelv szegényes voltának következményei a gyermekeket illetően is állnak. Ők is rosszabbul beszélnek cigányul, mint magyarul, tehát őket sem lehet cigány anyanyelvűnek nevezni. Az iskolai nehéz-

⁴³ Bővített, második kiadása 2000-ben jelent meg Budapesten, a Terebess Könyvkiadónál, *A Comparative Dictionary of Gypsy Dialects in Hungary* címmel (Vekardi 2000).

⁴⁴ Ez különösen érdekes állítás, mert a magyarországi román anyanyelvű cigányok nem valami „csökevényes” román nyelvváltozatot, hanem a román nyelv Romániában is élő dialektusait beszélik. (Ugyanúgy, ahogy pl. a Szlovákiában, Rimaszombat környékén élő magyarcigányok a magyar nyelv palóc nyelvjárását.)

⁴⁵ Olykor négy: oláhcigány, gurvári, romungró, *szinto* (pl.: Vekardi 1999:218–219); máskor pedig öt: oláhcigány, gurvári, romungró, *szinto* és *vend* (pl.: Vekardi 1983:1–2).

ségek, sikertelenségek nem az anyanyelv eltérő voltából, hanem az elmaradott környezet okozta károsodásból származnak. A cigány nyelvjárások, nyelvváltozatok a gyerekek személyiségfejlesztésére alkalmatlanok. A személyiség kibontakoztatása és az iskolai előmenetel érdekében a gyerekeket magyarul kell megtanítani és tanítani. Az otthon beszélt nyelvnek teret engedni az iskolában – annak visszahúzó hatása miatt – különösen káros lenne (Réger 1988:171; Vekérdi 1974, 1981; Várnagy–Vekérdi 1979).

RÉGER ZITA

Réger Zita (1944–2001), a klasszika-filológusból lett nyelvész volt az utóbbi három évtized legkiemelkedőbb magyar cigánykutatója.

Neve az 1970-es évek elején indult cigány osztályokkal kapcsolatos pedagógiai, nyelvészeti vitákban vált ismertté. Az évtized első felében még úgy gondolta, hogy ezekben az osztályokban mód nyílna a magyar–cigány kétnyelvűségből fakadó hátrányok leküzdésére vagy legalább mérséklésére (pl.: *Kétnyelvű cigánygyermek az iskoláskor elején*⁴⁶), majd felismerve, hogy ez a kísérlet a problémák felszámolását nem, csak az elkülönítést szolgálja, s e rendszer keretein belül az érintett gyerekek lemaradása véglegessé, visszafordíthatatlanná válik, 1978-ban az elsők között javasolta a cigány osztályok felszámolását (*Cigány osztály, „vegyes” – osztály a tények tükrében*⁴⁷).

A következő években több – főként Vekérdi nézeteit bíráló – írásban bizonyította, hogy a „nemzeti” nyelvtudomány normatív szemléletmódja miatt alkalmatlan a kisebbségi, csak szóbeliségben létező nyelvek tudományos vizsgálatára.

Az 1980-as évek közepétől több nagyszabású pszicho- és szociolingvisztikai kutatás szervezője, végzője volt; érdeklődésének homlokterébe az anya–gyermek kommunikáció, és a nyelvi szocializáció réteg- és közösségspecifikus vonásai kerültek. A különböző anyanyelvű közösségekben végzett kutatásai hatására látványos szemléletváltás következett be a magyarországi cigány nyelvészeti munkákban, s az addigi, kizárólagosan leíró nyelvészeti vizsgálatokat

⁴⁶ Valóság, 1974. 1. sz. p. 50–62.

⁴⁷ Valóság, 1978. 8. sz. p. 77–89.

szociolingvisztikai, antropológiai nyelvészeti szemléletű kutatások váltották fel (Szalai 1999:270).

Világviszonylatban is egyedülálló kutatásainak köszönhetjük a magyarországi cigány nyelvű közösségekben zajló nyelvi szocializációs folyamatok megismerését és megértését. E vizsgálatok eredményei a „*Beszámoló a halmozottan hátrányos helyzet és a nyelvi fejlettség*” című, *folyamatban lévő kutatási projektum néhány eredményéről*,⁴⁸ *Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat a magyarországi cigány nyelvi közösségekben*⁴⁹ című tanulmányaiban, valamint az *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*⁵⁰ című könyvében olvashatók.

Folyamatosan zajló vizsgálatainak eredményeit 1988-ban, *A cigány nyelv: kutatások és vitapontok* című tanulmányában ütköztette Vekérdi József eredményeivel és nézeteivel.

Higgadt és tárgyilagos bírálatában kimutatta, hogy az addig deviánsként ábrázolt, s a visszatérő *hiány* szóval jellemzett nyelvi helyzetkép hamis. A visszamaradott cigány gondolkodás megnyilvánulásaiaként emlegetett nyelvhasználati sajátosságok mindegyike (az egyszerű mondatszerkezetek használata, a szituációhoz erősen kötődő beszédmód, a csekély szókincsbeli változatosság) jellegzetesen az „otthon” nyelvének, a családi beszédstílusnak, általánosságban az informális helyzetnek jellemzője, nem pedig a primitív, „nyelv által gúzsba kötött gondolkodás” ismérve. E sajátosságok a legiskolázottabb rétegek otthoni nyelvhasználatát ugyanúgy jellemzik, mint a legiskolázatlanabb cigányok beszédét (Réger 1988: 160; Szalai 1999:271).

Úttörő érdeme volt annak bizonyítása, hogy az iskolai sikertelenségek oka nem kizárólag az eltérő anyanyelvben, hanem a cigány közösségek nyelvi szocializációs folyamatainak – a többségitől – eltérő voltában keresendők. (Pontosabban abban, hogy a magyar iskola-rendszer nem tudja kezelni az eltérő szocializációs modell eredményeként létrejött verbális kultúrát.)

További fontos cigány tárgyú művei *A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai. Álláspontok és viták*,⁵¹ *A cigány nyelv: Kutatások és*

⁴⁸ Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. 1985. 1. p. 87–118.

⁴⁹ Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. 1987. 3. p. 31–89.

⁵⁰ Budapest : Akadémiai Kiadó, 1990.

⁵¹ Szociálpolitikai értesítő, 1984. 2. sz. p. 140–173.

*vitapontok*⁵² és a *Teasing in the linguistic socialization of Gypsy children in Hungary*⁵³ című tanulmányok. *Cigány gyermekvilág* című, kéziratban maradt könyve 2002-ben, Kassai Iлона és Kovalcsik Katalin szerkesztésében jelent meg.

A KEMÉNY-ISKOLA

1970–1972 között – világviszonylatban is egyedülálló vállalkozásként – országosan reprezentatív cigánykutatást⁵⁴ végzett a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, mely kutatásra azóta leginkább „1971-es cigányvizsgálat” néven szokás hivatkozni. A kutatás vezetője, *Kemény István* körül ekkortájt kezdett kialakulni az a főként fiatal szociológusokból álló értelmiségi kör (*Csalog Zsolt, Havas Gábor, Kardos László, Matolay Magdolna, Solt Ottilia* stb.), amely *Kemény-iskola* néven vonult be a hazai szociológia és cigánykutatás történetébe, illetve a későbbi demokratikus ellenzék csírája lett.

E kutatásból ered az – a magyar szociológiában és szociográfiában – máig erőteljesen érvényesülő felfogás, mely a cigányságot elsősorban nem etnikai, hanem ún. életformacsoportként, mintegy a szegénység szubkultúrájának hordozójaként határozza meg. E nézet szerint a cigány emberek életét mindenekelőtt a hiány és a megfosztottság jellemzi, s életstratégiáik nagyrészt csupán a „holnapig való” túlélésre irányulnak.⁵⁵

Ez a megközelítés érvényesül továbbá a Kemény-tanítványok szociografikus és dokumentarista munkáiban is, melyek sorából – véleményem szerint – a leginkább *Csalog Zsolt (1935–1997)* művei emelkednek ki. Ezek közül legfontosabbak az 1976-ban megjelent *Kilenc cigány* című könyv (*Csalog 1976*), és – a több alkalommal is napvilágot látott – *A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt* című tanulmány (*Csalog 1991a*),⁵⁶ mely a Kemény István körül kialakult kutatómú-

⁵² Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. 1988. 4. p. 155–178.

⁵³ *Acta Linguistica Hungarica. An international journal of linguistics*, 1999. 46. p. 289–315.

⁵⁴ A kutatást a Minisztertanács utasítására indították, majd állították le 1972 elején, még befejezése előtt (*Csalog 1984:137*).

⁵⁵ A kutatások mélységéből fakadóan e felfogásról a kör tagjai később több-kevesebb mértékben elmozdultak.

⁵⁶ Korábbi megjelenés: *Magyar Füzetek 1984. 14–15. p. 93–137*.

hely világlátásának és legjelentősebb eredményeinek – rövidségében is teljes – alapvető jelentőségű összefoglalója (Prónai 1995: 107–111).

Az említett 1971-es cigánykutatást a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete és Közgazdaság-tudományi Intézete 1993–1994 telén, közös szervezésben megismételte.⁵⁷ A – Kemény István (1971), illetve Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor (1993–1994) vezetésével lefolytatott, azonos elveken nyugvó – kutatások fő célja a cigányság létszámának, életkörülményeinek, iskolázottsági, munkaerő-piaci helyzetének, földrajzi és (anya)nyelvi megoszlásának megismerése volt. A kérdőíves módszerrel zajló felmérések a cigány lakosság 2%-át érintették, a kutatók a vizsgálat során azt tartották cigánynak, akit a nem cigány környezet annak tartott.⁵⁸ E kutatások szerint 1971-ben 320 000, 1993–1994-ben pedig 482 000 fő volt a magyarországi cigány lakosság lélekszáma (Kemény 1974:64; Havas–Kemény 1995:3).

2003 februárjában és márciusában Kemény István és kutatótársai 1%-os, országosan reprezentatív mintán ismételték meg a kutatást. Ennek a két korábbinál vélhetően valamivel pontatlanabb eredményeiből arra a következtetésre jutottak, hogy 2003 elején a magyarországi cigányság összlétszáma 520 000 és 650 000 fő között lehetett (Kemény–Janky 2003).

A PROBLÉMÁK

Oláh cigány

A legtöbb és legsúlyosabb félreértés Magyarországon az oláh cigány szót, és annak viselőit övezi.

⁵⁷ E két felmérést megelőzően – a csak tervezettek kivételével – 1768-ban, 1837-ben, 1873-ban, 1893-ban, 1909-ben és 1924-ben zajlott Magyarországon cigányösszeírás. Ezek, a sokszor idézett és hivatkozott 1893-as kivételével gyakorlatilag ismeretlenek (Nagy 1998:18).

⁵⁸ A kutatások részletes ismertetése: Kemény 1974, 1976; Kemény–Havas–Kertesi 1994.

A SZÓ ÉS ÉRTELMEI

Az *oláh cigány* szó helyesírását nem szabályozza az akadémiai helyesírás. A különböző szerzők (vagy olvasószerkesztők?) az elmúlt évtizedekben szinte ötletszerűen használták *oláh cigány*, *oláh-cigány*, *oláh cigány*, sőt „*oláh*” *cigány* alakokban; olykor egy-egy íráson belül is többféleképpen. (Lexikonjaink, szótáraink zöme – Pallas Nagy Lexikona, Pallas Kis Lexikona, Révai Nagy Lexikona, Új Idők Lexikona, Új Magyar Lexikon, A Magyar Nyelv Értelmező Szótára – szintén nem tartalmazza önálló szócikként a kifejezést.)

Az *oláh cigány* szó mai nyelvünkben öt, élesen elkülönülő értelemben használatos:

1. A többségi magyar köznyelv – tapasztalataim szerint – igen becsmérlő értelemben használja, s a cigányságnak a nem cigányok által leginkább megvetett, legkevésbé ismert, romániaiak, romániai eredetűnek vélt csoportjait illeti vele. Így használja gyakran sok magyar anyanyelvű – főként zenész – cigány; de brassói(!) romungróktól is hallottam ugyanebben a megvető értelemben. A kifejezés ilyen értelmű használatában komoly szerepe lehet a mai magyar nyelvben az eleve pejoratív *oláh* szónak.

A szó ezen értelmét tarthatta szem előtt Fekete László, amikor *Magyar kiejtési szótár* című nyelvművelő könyvébe⁵⁹ egybeírva felvette, és azonnal kerülendőnek is ítélte az *oláh cigányt*, majd kiváltására – a magyarországi cigányság belső tagolódásának teljes figyelmen kívül hagyásával – a *románroma* vagy *románcigány*⁶⁰ szavakat javasolta.

2. A cigány–magyar két nyelvű beszélők magyar szóhasználatában mindazon cigányokat jelenti, akik cigány anyanyelvűek, illetve képesek a nyelv valamelyik változatának⁶¹ használatára. Így használta például *Lakatos Menyhért*, amikor több mint három évtizede, egy Matolay Magdolnával és Vekerdi Józseffel (Matolay–Vekerdi 1970) vitázó írásában két mondatot szánva a kérdés tisztázására azt állítot-

⁵⁹ Fekete László: *Magyar kiejtési szótár*. Budapest : Gondolat, 1992. p. 138.

⁶⁰ Ez foglalt kifejezés; beást jelent.

⁶¹ Tanúja voltam, hogy csurár beszélők *oláh cigánynak* „ismertek el” olyan magyar cigányokat (romungrókat), akik még képesek voltak a kárpáti cigány nyelv bizonyos fokú használatára.

ta, hogy az „oláh cigányok nem alkotnak külön törzset vagy fajtát. Oláh cigánynak szokás nevezni bárkit, aki cigányul beszél” (Lakatos 1971:81). Ebben az értelemben – lévén, hogy maguk a használók is oláh cigánynak nevezik magukat – inkább az „igazi”/„igazibb” cigányt jelenti.

3. Az előzővel összhangban lenni látszik a különböző cigány csoportokat ismerő, velük valamilyen szinten együtt, egy faluban élő vidéki magyarok szóhasználatára, ami szintén a főként cigány anyanyelvű csoportokra korlátozza e szó jelentését. Körülbelül ez az értelme hámozható ki a szónak pl. *Tóth Imre: Ipoly menti palóc tájszótárából*, melyben az oláh cigány címszónál az áll, hogy „Az oláh cigán má a nevibe sē magyar, de az emmi cigányajink⁶² ugyanolylan magyarok, mind mink! De azér embërnek embër az oláh cigány is.”⁶³

4. A Dunántúlon a román anyanyelvű, s a ciganisztikai szakirodalomban ezért igen gyakran románcigánynak is nevezett beás cigányokat nevezik oláhnak, illetve oláh cigánynak (Szegő 1977:266; Vekerdí 1983:1); ilyen értelemben használta a szót pl. Havas Gábor is *A Baranya megyei teknővájó cigányok* című, még a hetvenes években készült, kiváló tanulmányában (Havas 1997). A kifejezés ezen értelmében azonban – úgy tűnik – általános a különírás.

5. Az oláh cigány szó nyelvtudományban használatos jelentésében a cigány nyelv azon változatát jelenti,⁶⁴ amelyet *elsődleges* balkáni újlatin (azaz román) hatás köt a balkáni nyelvszövetséghez.⁶⁵ E hatást főként a szókincs, s – valamelyest csekélyebb mértékben, de azért még mindig igen számottevően – a grammatika is őrzi. (A szó

⁶² Az „emmi cigányajink” (= mi cigányaink) jelen esetben, a bizonyos Nógrád megyei falvakban az oláh cigányoknál lényegesen elfogadottabb magyarcigányokat jelent.

⁶³ Tóth Imre: *Ipoly menti palóc tájszótár*. Bernecebaráti és vidéke tájnyelve az 1930–1940-es évek fordulóján. Budapest : Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987. p. 206.

⁶⁴ Illetve azon változatának/változatainak beszélőit.

⁶⁵ A nyelvszövetség – Theodora Bynon megfogalmazása szerint – a „nyelvcsalád természetes ellenpárja”, mert míg a nyelvcsalád a nyelv eredetére, a nyelvszövetség a más nyelvekkel való több évszázados érintkezése során felvett sajátosságaira vonatkozó fogalom (Bynon 1997:223). A *nyelvszövetség* a német ’Sprachbund’ szó tükörfordítása, mely a magyar nyelvű nyelvtudományi szakirodalomban *nyelvi térség* és *nyelvi area* formákban is előfordul.

É ponton hangsúlyozni szeretném, hogy a nyelvszövetségek léte nem tévesztendő össze a Nyikolaj Szergejevics Trubeckoj (1890–1938) nevéhez kapcsolódó nyelvszövetségek elméletként ismert – bizonyíthatlan és bizonyíthatatlan – nyelvrokonság-magyarázattal.

ezen értelmének megfelelő kifejezés a nemzetközi szakirodalomban is él, angolul *vlach romani* vagy *vlax romani*, németül *walachischen Roma* vagy *Vlach-Roma* formákban [pl. Hancock 1995; Cech–Fennesz–Juhász–Heinschink 1999:66]).

A balkáni nyelvszövetség egyéb tagjai a román, az újjörög, az albán, a macedón, a bolgár, valamint – kevésbé szorosan – a szerb, a horvát és a török nyelv. Legfőbb jellemzői:

a) A végartikulus,⁶⁶ azaz a főnevekhez toldalékként kapcsolt határozott névelő. (Ezt nem vette át a cigány.)

b) A főnévi igenév hiánya (végső soron egy, a görög nyelvből terjedő hatásként), s ezzel szoros összefüggésben.

c) A kötőszóval bevezetett, kötőmódú ígés mellékmondatok használata ott, ahol egyéb indoeurópai nyelvek főnévi igeneves szerkezetet használnának. Pl.: lovári 'či kamav te pav', 'nem akarok inni', szó szerint: 'nem akarom, hogy igyak'.

d) A birtokos (genitívus) és részeshatározó esetek (datívus) alaki egybeesése. (Az oláh cigány nyelvben csak többes számú birtok esetén. Pl.: 'le *šaveske* khure' [a fiú csikói], 'bikindas ekh khures le *šaveske*' [eladott egy csikót a fiúnak].)

e) Az ún. *isméltés* (repríz, névmásrepríz) jelensége, azaz tárgyesetbe tett névmás használata a cselekvés tárgyát kifejező hangsúlyos főnév, illetve főnévi csoport után. Pl.: lovári 'le *šuše poharura* ašavenas le kothe' (az üres poharakat [azokat] pedig ott hagyták).

f) A palatális „lágý” mássalhangzósor kialakulása (a bolgár nyelvből terjedve). Pl. oláh cigány 'šavo' (fiú), szemben a kárpáti cigány 'čavo'-val, oláh cigány 'Ÿal' (megy), szemben a kárpáti cigány 'd al'-lal.

g) Bizonyos, több nyelvben meglevő, szóról szóra azonos kifejezések. Pl. 'eszi magát' (veszekszik), cigányul 'xal pe' (Bynon 1997: 224–225; Choli Daróczi–Feyér 1988; Szerebrennyikov et al. 1986: 334–335).

A legfőbb – ebben az értelemben vett – magyarországi oláh cigány nyelvváltozatok (és közösségek): a *lovári* (lókereskedő, lókupec, mások szerint „gazdag cigány”), *másári* (halász, megint mások szerint

⁶⁶ Bizonyos szerzők (pl.: Vékony Gábor) „hátravetett névszó-meghatározónak” nevezik.

bocskorkészítő vagy foltozóvarga), *drizári* (ronggyűjtő), *colári* (szőnyegkészítő és -kereskedő) és *kelderás* (üstfoltozó, fémműves).⁶⁷

A magukat oláh cigánynak nevező csoportokon belül a nyelvtudomány megkülönböztet ún. *áloláh cigányokat* is, akiknek nyelve más cigány közösségek nyelvi sajátosságainak átvételével, azaz *másodlagos* módon, már hazánk területén tett szert oláh cigány sajátosságokra.⁶⁸ Ezen közösségek esetében az oláh cigány jellegzetességek átvételének presztízisokai voltak (Tálos 1988b:191).

AZ OLÁHCIGÁNYOK MAGYARORSZÁGON

Az oláh cigányokkal kapcsolatos másik nagyobb probléma Magyarországra való bevándorlásuk idejének kérdése.

A témát érintő szerzők jobbra röviden, szinte érintőlegesen intézik el a kérdést. Legtöbbjük – köztük *Diósi Ágnes* (Diósi 1988:40), *Fleck Gábor*,⁶⁹ *Kemény István* (Kemény 1999:6), *Tálos Endre* (Tálos 1988b:191), *Szegő László* (Szegő 1977:266) és *Vekerdi József* (Vekerdi 1974:16–17) – azon a véleményen van, hogy e csoportok hazai megjelenése a 19. század közepére–második felére, sőt a 19–20. század fordulójára tehető. E kutatók egyetlen, ritkán idézett gyenge érve a moldvai és havasalföldi cigányrabszolgaság lassú megszüntetésével (1855–1864) hozza kapcsolatba a bevándorlás megindulását (Fraser 1996:204–206).

Kevés, e kérdésben nyilatkozó történészünk azonban más nézeteket vall. *Radó Péter* és *Tarján G. Gábor* (Radó–Tarján G. 1990:5) sze-

⁶⁷ A két utóbbi – hazai mércével kicsiny – csoport beszélői nagyobb számban élnek Erdélyben, ahol jobbra ma is hagyományos mesterségeiket folytatják; továbbá *kelderás* a nyugat-európai oláh cigányok jelentős része, de e csoport tagjai az Amerikai Egyesült Államokban is élnek (Hancock 1995:10; Tálos 1998:298).

⁶⁸ Ilyen pl. az északkelet-magyarországi – Szalai Andrea által – *cerhári-csurárinak* nevezett közösség, amelyet Vekerdi József *cerhár* néven az általa *hol gurvárinak*, *hol fódózó cigánynak* nevezett nagyobb nyelvi csoport részeként tart számon (Szalai 1999:280–281; Vekerdi 1983:1). E közösség általam ismert beszélői tapasztalatom szerint leginkább *csurárinak* nevezik magukat.

⁶⁹ *Fleck* az oláh elnevezést – minden magyarázat nélkül – onnan eredezteti, hogy „az oláh cigányok elődei román pásztornépekkel együtt vándoroltak a mai Bulgária területéről Romániába” (Fleck 2000:30).

rint a 18. század elejétől, a fanarióta⁷⁰ uralom (1711–1821) elől kezdtek tömegesen hazánkba menekülni az oláh cigányok; míg Nagy Pál csupán úgy fogalmaz, hogy „Magyarországon már a tizennyolcadik század derekán gondot okozott” e közösségek megjelenése⁷¹ (Nagy 1998:25).

Az adatok ezen véleményeket látszanak igazolni.

Mária Terézia egy 1761-es, a cigányság helyzetét szabályozni kívánó rendelete az első, általam ismert hazai forrás, ami tartalmazza – igaz csak latin alakjában, *Valachi Zingari*-ként – az oláh cigány kifejezést. A királynő e rendeletének főbb pontjaiban a cigányság állandó lakóhelyre kényszerítését, ló tartásuk és *cigány* népnévük betiltását és hagyományos viseletük magyar paraszti öltözékre cserélését teszi kötelezővé. A rendelkezés oláh cigányokat érintő része az Erdélyből Magyarországra történő további bevándorlásnak próbál gátat szabni (Nagy 1998:450). A szó itt használt értelme meggyőző bizonyítéka annak, hogy a tizennyolcadik század ötvenes–hatvanas éveiben már a nem cigányok számára is élesen megkülönböztethető volt a hazai cigányság e két legnagyobb csoportja, s az új nagy létszámú vándorló közösségek jelenléte komoly közigazgatási problémákat is okozott.

Az *oláh cigány* („Oláh Tzigány”) szót magyarul – a Magyar Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagának⁷² tanúsága szerint – 1801-ben írta le először Molnár János a *Magyar Könyv-Ház* című munkájának tizenötödik kötetében.⁷³

A kifejezés következő magyar nyelvű megjelenése egy, Nagy Pál által publikált, 1814-es körözésben olvasható. A Rimaszombatból szökött, és Gömör területéről déli irányba, Nógrád megyébe mene-

⁷⁰ Az oszmán birodalom görög pénzarisztokráciája. Dimitrie Cantemir moldovai és Constantin Brancoveanu havasalföldi fejedelmek uralkodását követően, több mint egy évszázadon át közülük nevezte ki a szultán a két román állam uralkodóit.

⁷¹ Mindez persze nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egyes csoportjaik (pl.: colárok) valóban csak a 19. század végén, a 20. század elején érkeztek volna.

⁷² A gyűjtemény mintegy hatmillió cédulából álló anyagát magyar nyelvészek generációi 1898 márciusától az 1960-as évekig gyűjtötték össze. Az állomány különböző szempontok szerinti rendezése a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében napjainkban is folyik. A mai tervek szerint a majdani Nagyszótár 1772-től 2000-ig dolgozza majd föl a magyar szókészlet alakulását (Gerstner 2000:35–39).

⁷³ Szűts László professzor úr szíves közlése.

külő cigány asszonyok személyleírásának fogalmazója a következőket írta: „*rosta üst és vas serpenyőket fódózott czigányok közül való, tám oláh czigányoknak kellett lenniük*” (Nagy 2000:98). (A szó magyar nyelvi használata a fél évszázaddal korábbi latin nyelvvel azonosnak tűnik, miközben viselőivel együtt már távol került a román fejedelemségekkel közös határoktól.)

A szó néhány évtized múlva feltűnt irodalmunkban is; Petőfi Sándor 1844-es *Vándorélet* és Arany János 1854-es *A bajusz* című költeményeiben. Az *oláh cigány* szó mindkét versben a csak „cigánynak” nevezett magyarcigányoknál mobilabb, vándorcigány csoportokat jelenti.

A kifejezés viszonylag korai voltát látszik erősíteni önelnevezéssé válásának ténye is. Megszületését, s a – már magyar nyelvi környezetben élő – cigányok általi elfogadását csak akkorra lehet feltételezni, amikor még érzelmileg semlegesén jelentett román, azaz az 1830–1840-as éveket megelőző évtizedekre. (Maga a magyar *román* szó mesterséges alkotás, ami erdélyi román követelésre váltotta fel az oláht, az 1849. július 21-i nemzetiségi törvénytervezetben. [Vékonny 1989:21])

Kialakulása – véleményem szerint – a következő főbb lépésekben zajlott:

1. A tizennyolcadik század első felétől a huzamosabb ideje hazánkban élő, jobbára letelepedett – főként fémműves és zenész – cigányok mellett a két román fejedelemség területéről érkező vándorcigányok jelentek meg a magyar területeken. 2. A jövevényeket korábbi cigányainkétól markánsan eltérő, román szavakkal kevert nyelvük és származási helyük alapján az *oláh* megkülönböztető névvel illette a nép; mely 3. elnevezést rövidesen maguk az érintettek is elfogadták (mint olyat, ami megkülönböztette őket a régebben itt élő, valószínűleg már ekkor is gyorsan magyarosodó kárpáti nyelvű tömegektől), miközben 4. ez a nép ajkán született kifejezés (illetve latin változata) a hivatalos nyelvnek, majd – ezzel és a köznyelvi használattal szoros összefüggésben, bár valamivel később – 5. a tudomány nyelvének is része lett.

A naiv tudomány⁷⁴

Az utóbbi húsz–harminc évben a hazai ciganisztika különös mellékágaként született a – Kovalcsik Katalin és Réger Zita (Kovalcsik–Réger 1995) szerzőpáros találó kifejezésével – naiv tudománynak nevezett tevékenység, melynek művelői a naiv művészet hasonlatosságára – nemegyszer saját naiv művészi tevékenységük részeként – fogtak a cigány nemzeti kultúra feltárásának és egy idealizált cigány történelem megteremtésének emberfeletti feladatába. Az irányzat képviselői – a cigányság hazai, külföldi és nemzetközi politikai szervezeteivel gyakran karöltve – annak bizonyítását érzik fő feladatuknak, hogy „*a világ lassan egy nemzetté váló cigánysága számára elérkezett a saját »magaskultúra« megteremtésének ideje*”, s hiszik, hogy ennek ők az egyetlen letéteményesei. Tevékenységük legfőbb jellemzője a népi elbeszélő stílus ötvözése a különböző, bizonytalan forrásokból származó valós vagy valótlan ismerettöredékek tömegével.

A naiv tudomány legáltalánosabb sajátosságai a korunkban érvényes tudományos paradigmákkal összevetve a Kovalcsik Katalin és Réger Zita véleménye szerint a következők (Kovalcsik–Réger 1995: 32–33):

1. A naiv tudományos mű leginkább a mesealkotásra jellemző tér- és időkeretet használ, melyben a különböző korok és földrajzi területek, helyszínek közötti váltás az alkalmi, szórványismereteknek megfelelően – szinte – ötletszerűen lehetséges. A naiv tudós nem érzékel problémát évszázadok, évezredek vagy földrajzi térségek, a vándorlás során érintett országok kimaradásában; világképe statikus, fejlődés számára nem létezik, a jelenségek közötti kapcsolatot egyedül az analogikus hasonlóságban látja.

2. A naiv tudomány a tudományos hagyománnyal, kortárs tudománnyal szemben kétkedő. Érvényes tudományos tradícióval szerves kapcsolatba lépni képtelen; mintegy újrakezdi – de legalábbis újraértelmezi – a tudománytörténetet. A (komoly) tudomány osztá-

⁷⁴ A jelenségről azért különösen indokolt szólni, mert mára e – tudományos szempontból meglehetősen problémás – szerzők és jellemzően rövid, olykor-olykor füzetméretű kiadványaik a hazai cigánytárgyú irodalomban határozott túlsúlyba kerültek.

lyozási kategóriát használja ugyan, de felületesen, gyakran egyéni-
leg értelmezve. A sokszor valós ismeretek rendezésére is alkalmat-
lan; egy-egy fejezeten belül bármiről lehet szó, ami analogikusan
kapcsolatba hozható vele.

3. A tudományos eszköztárból átvett eljárási módok (pl.: jegyzete-
lés, hivatkozás) használatára ugyancsak képtelen.

4. Tudományos probléma a naiv tudós számára nem létezik, s
ezért az állítások tudományos vizsgálatának problémafelvetés–bizo-
nyítás–konklúzió alapképlete sem. A tudomány számára pusztán ismeretterjesztő tevékenység, ami egyéb ismeretterjesztő művekből
táplálkozik. Valódi tudományos munkát, szakkönyvet, szakfolyóira-
tot nem olvas, nem ismer. Az esetleges tudomására jutott kritikára,
szakmai kifogásra dühödten, olykor minősíthetetlenül reagál.

5. A naiv tudós leírásaiban használatos fogalmak definiálatlanok,
kifejezéseinek használati köre gyakorta nem esik egybe a szaktudo-
mányival. Fogalmi keveredései, alkalmankénti tévedései nyomán
sokszor önellentmondásokba keveredik, de ezeket nem ismeri fel.

6. Enciklopédikus igénye mellett mindent vészesen leegyszerűsít,
írásmódjában a tehetségtelen író, a középkori krónikás és – alkalmankénti érdekes színfoltként – a cigány mesemondó stílusa keveredik.

7. A naiv tudós más/valódi tudósokkal folytatott szakmai vita lehe-
tőségéről mit se tud. Egyet nem értését, rosszallását jó esetben kö-
dös, sejtelmes utalásokban fejezi ki; rossz esetben a „*már megint egy
gázsó, aki akadályozni akarja a világ romáinak/cigányainak egységesülését*”
mondattal zárja rövidre az eszmecserét. (A naiv tudomány talán leg-
nagyobb veszélye pedig éppen ebben áll, hogy igyekszik beemelni a
ciganisztikába az „etnikai kompetenciát”, s tudományos érvek híján
sokszor faji alapon próbál dönteni.)

A naiv tudomány itt ismertetett sajátosságai a különböző szerzőkre
különböző mértékben, különböző formában állnak. E helyen nem
áll szándékomban senkit néven nevezni, az érdeklődő olvasó konkr-
ét példákat elsősorban a Kovalcsik–Réger szerzőpáros idézett cik-
kében, másodsorban pedig könyvesboltok és – sajnos – könyvtárak
polcain szép számmal talál(hat).

Az „irányzat” és az idesorolható cigány és nem cigány alkotók sok-
színűségének érzékeltetéséhez legyen elég annyi, hogy található
köztük nyugdíjas középiskolai magyartanárból lett műkedvelő nyel-

vész, akinek etimológiai „kutatásokra” korlátozódó tevékenysége a magyar nyelv – főként csak általa vélt – cigány jövevényszavaira irányul, s aki e tevékenység során jobb ügyhöz méltó igyekezettel kutatja nyelvünk finnugor (pl.: anya, apad, árad), német (pl.: cigaretta, koffer, pancsol) és szláv (pl.: ösztöke) eredetű szavainak „valós” cigány eredetét; csakúgy, mint magyarcigány pedagógus, aki a cigányság korai történetét illető egy-egy abszurd felvetésének „bizonyításához” már rálelt többek közt egy, a második világháború után Amerikába menekült nyilas(!) áltörténész a hatvanas években készült – finoman szólva tudománytalan – magyar őstörténetére, és kisebb, a magyar–sumér nyelvrokonítás tébolyában fogant „tudományos” irományokra; valamint olyan cigány politikus is, aki minden történeti és nyelvészeti ismeret nélkül áll elő rendre vadabbnál vadabb történeti és nyelvi/nyelvészeti kijelentésekkel, sőt „elméletekkel”.

Azt azonban mindennek ellenére itt hangsúlyoznom kell, hogy egyes – jobb elnevezés híján – naiv szerzők olykor-olykor, elsősorban szótárak, tankönyvek és mesekönyvek terén fontos, sőt maradandó műveket is alkottak.

Cigány vagy roma?

Az 1990-es évek elején – részben az amerikai eredetű politikai korrektség igényének (divatjának?) egyik első hazai jeleként, részben különböző nyugat-európai cigányszervezetek szóhasználatával összhangban – a cigány szó mellett megjelent Magyarországon a roma kifejezés. Első hazai propagálói – főként szociológusok és egyéb társadalomtudósok – használatának szükségességét leginkább a cigány szó pejoratív voltára való hivatkozásokkal igyekeztek igazolni. Térnyerése néhány év alatt már odáig jutott, hogy Radó Péter, a – már említett – történészből lett oktatás- és kisebbségpolitikus *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról* című, 1997-es füzetének előszavában már kénytelen volt szabadkozni a cigány szó használata miatt: „A Jelentésben általában a »cigány« szót használom e népcsoport megnevezésére, noha a legtöbb európai ország »politikailag korrekt« beszédstílusa ezt nem engedi meg. Magyarországon a cigányság nagyobb része ezt a kifejezést használja önmagára, s ez a szó épült be a hivatalos szóhasználatba” (Radó 1997:5). (Kiemelések tőlem.)

Radó – bár nem fejtette ki – e két rövid mondatában megragadta a kérdés lényegét. Miközben a magyarországi cigányság túlnyomó többsége – magyarul legalábbis – cigánynak nevezi magát, a politikai korrektség hivatalos(nak szánt) szóhasználata – azaz egy külső kényszer – ezt már hazánkban is egyre kevésbé engedi meg.

A szóhasználat ilyen megközelítése azonban durva leegyszerűsítése a külső–belső elnevezések – elsősorban a nyelvtudomány és a filológia illetékességi területébe tartozó – problémakörének, viszonyának. Annak, hogy egy nép úgy nevez egy másik népet, ahogy éppen nevez, történeti és nyelvtörténeti, nem pedig emberi jogi okai vannak. (Az egyértelmű gúnynevek természetesen más megítélés alá esnek, de egy, az érintettek körében is olyan széles körben elfogadott és önelnevezésként is használt népnévnél, mint a cigány, természetesen nem ilyenről van szó.)

A magyarság szlovák vagy épp arab nyelvű – a magyar önelnevezésből származó – megnevezései nem azt jelzik, hogy a szlovák és arab beszélők jobban szimpatizálnának (vagy valaha jobban szimpatizáltak volna) a magyarokkal, mint pl. az angolok, németek vagy éppen lengyelek, akik kivétel nélkül külső, az önelnevezésünkkel nem rokon neveken illetik népünket. (Ez egyébként pl. a lengyelek esetében fordítva szintén igaz: a magyar lengyel népnévnek a lengyelek önelnevezéséhez nincs köze, míg az önelnevezésükből származó magyar polyák szó mai nyelvünkben már kifejezetten becsmérlő.)

Az ilyen jellegű problémákra azonban a politikai korrektség hívei, harcosai nincsenek tekintettel, miként arra sem, hogy nem lehetünk biztosak benne, hogy az általuk javasolt szó egyöntetűen elfogadható lenne a magyarországi – pláne európai! – cigányság minden egyes csoportja számára. (Ezt jelzi számomra pl. az is, hogy a cigányság politikailag korrekt megnevezése német nyelvterületen már nem önmagában a „roma”, hanem a „roma und sinti” kifejezés, mely mellett egyébként az utóbbi időben már mind gyakrabban előfordul a „roma, sinti und kale” alak is.)

Megítélésem szerint nem helytálló az a gyakran hallható érvelés sem, hogy „a magyar cigány szóhoz túl sok negatívum kapcsolódott az elmúlt évszázadokban”, mert nem e szóhoz kapcsolódott, hanem a cigányságról a többségi társadalomban alkotott, rendkívül differenciálatlan képhez. (Ha van valami, ami ellen tenni kell, akkor ez

az.) A cigány szó a minden, vele kapcsolatos probléma ellenére is a magyarországi cigányság egyik, s legelső(!) magyar nyelvű önelnevezése.

A roma szó cigány anyanyelvű cigányaink (a Kemény-vizsgálatok szerint 1971-ben a magyarországi cigányság 21%, 1993–1994-ben pedig 4,4%-a [!]⁷⁵) cigány férfit, férjet jelentő 'rom' szavának egyes számú megszólító esete (vocativusa) vagy többes számú alanyesete, nőnemű megfelelője a cigányasszony, feleség jelentésű 'romnji', melynek egyes számú megszólító esete és többes számú alanyesete 'romnja'. A két szó magyar megfelelői e nyelvjáráások anyanyelvi beszélői szerint cigány, cigány ember, illetve cigány asszony, cigány nő. A 'rom' szó szűkebb használatában a beszélővel azonos közösséghez tartozó cigányokra, megengedő értelmében – helyzettől függően – más cigány anyanyelvűekre vonatkozhat; mindkét esetben csak cigány nyelvű mondatban hangozhat el. A két másik nagyobb csoport cigány nyelvű megnevezése romungró vagy pajibanó (magyararcigány) és balajari (beás).

A különbséggel e csoportok is tisztában vannak. A magyarcigányság magyar nyelvű csoportjai főként oláh cigánynak, kárpáti nyelvű kisebbsége magyarul oláh cigánynak, cigányul vlahonak, vlahiko romnak nevezi az oláh cigányokat. A beások számos önelnevezése közül leggyakoribb a magyar nyelvű cigány, és a román (beás) nyelvű cigán; míg ők az oláh cigányokat – egykori jellemző foglalkozásaik alapján – magyarul leginkább kolompárnak, románul lăcătárnak nevezik.

A roma kifejezés használatával kapcsolatban van azonban egy sajátosan magyarországi, magyar nyelvi probléma is: ez pedig a roma szóalak hazai argó-, azaz tolvajnyelvi múltja. A politikailag korrekt formák támogatói számára ez talán kevésbé nyilvánvaló, de mint ilyen, a roma szó a magyar nyelv bizonyos rétegeiben már évtizedekkel ezelőtt pejoratívvá vált. Ennek belátásához elég csupán a 'roma csávó' és 'cigány ember'⁷⁶ kifejezések között lévő érzelmi különbségre utalni, de ugyanez érhető nyomon a magyar lány és a – cigány eredetű – argó csaj szavak hangulati különbségében. Ez a magyará-

⁷⁵ Azaz száz magyarországi cigány közül kevesebb mint négy és fél anyanyelvében élő szóval van dolgunk.

⁷⁶ Kiss Jenő professzor úr felvetése.

zata annak is, hogy sok esetben épp a cigányság cigány anyanyelvű csoportjai – akik maguk is használják saját nyelvükben a rom és romnji szavakat – érzik a leginkább sértőnek a roma szó magyar nyelvi közegben való megjelenését.

TOVÁBBI OLVASNIVALÓK

A magyarországi cigányság kulturális sajátosságai, életmódja, anyanyelvi csoportjai és speciális problémái iránt érdeklődők rendkívül gazdag – és igen változatos színvonalú – szakirodalomból válogathatnak, melyből – megítélésünk szerint – első olvasásra leginkább Diósi Ágnes könyvtáros-szociográfus munkái ajánlhatók. Kezdetnek ezek közül is talán a Magyarország felfedezése sorozatban 1988-ban megjelent – a műfajt több ponton túlnövő – *Cigányút* című szociográfia (Diósi 1988), melynek ismertetését Kertesi Gábor az *Eszmélet* 1990. júliusi számában azzal a gondolattal kezdte, hogy (e könyvet) „mindenkinek el kellene olvasnia, aki veszi a bátorságot ahhoz, hogy ma Magyarországon a cigánykérdésről, cigányságról, vagy akárcsak egyetlen cigányról is mint cigányról bármit állítson” (Kertesi 1990). Kertesi e mondata Diósi azóta megjelent két könyvéről, a *Cigányút* folytatásának is felfogható, 1990-ben megjelent *Szűz Mária zsebkendője* című kis kötetéről (Diósi 1990), és a 2002-es, *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal* című könyvről is elmondható lenne, s az eltelt közel másfél évtized alatt aktualitásából sem veszített (Diósi 2002).

Szintén kiváló bevezetés lehet a témába a Kovalcsik Katalin által szerkesztett, rövid időn belül két kiadást is megért *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből* című tanulmánykötet [Kovalcsik (szerk.) 1998], melynek számos írása a szaktudomány igényességével, de így is közérthetően tárgyalja a magyarországi cigányság kulturális sajátosságait, megélhetési stratégiáit, iskolai nehézségeit, csakúgy mint nyelvi megoszlását.

Rendkívül jól sikerült összefoglaló továbbá Ligeti György *Cigány népmesetereti tankönyv a 7–10. osztály számára*⁷⁷ című munkája. Hasznos alapismereteket tartalmaz a hazai cigányságról a Kemény István

⁷⁷ Ligeti 2001.

szerkesztésében, 2000-ben megjelent, *A magyarországi romák* című könyvecske [Kemény (szerk.) 2000b].

A cigány gyerekek iskolai nehézségeiről, a szakirodalomban leginkább csak *nyelvi hátrálynak* nevezett jelenségcsoportról (amit egyébként szerencsésebb lenne „*nyelvi másságnak*” nevezni!) alapmű Réger Zita 1990-ben megjelent *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány* című kis könyve (Réger 1990).

A cigányság hazai története és a „cigánykérdés” megoldását, azaz a cigány–nem cigány viszony rendezését célzó törekvések, elképzelések iránt érdeklődők elsősorban a *Mezey Barna* által szerkesztett *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985* című kötetet forgathatják haszonnal; míg azoknak, akiket cigányságunk története részletekbe menően érdekel, *Nagy Pál: A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában* című, 1998-as kitűnő – számos történeti mítoszt is eloszlató – könyve ajánlható (Nagy 1998).

A hazai cigányzenészek és muzsikájuk kialakulásának történetét *Sárosi Bálint*, 1971-ben megjelent *Cigányzene...* című könyvében dolgozta fel (Sárosi 1971).

A cigányság magyarországi elhelyezkedéséről, szociológiai sajátosságairól, foglalkozásairól és fontosabb megélhetési stratégiáiról – többek között – a Kemény István által összeállított, 1999-es *A cigányok Magyarországon* című kötetben olvashatók gondolatébresztő tanulmányok [Kemény (összeáll.) 1999].